

Петро ШКРАБ'ЮК

доктор історичних наук

старший науковий співробітник відділу української літератури

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3379-7883>

e-mail: petrotus@gmail.com

У ЖИТТІ Й БОРОТЬБІ – РАЗОМ (чотири силуетки про незвичайних жінок України)

Наголошено, що в історії України роль жінки особлива: вона мала не тільки продовжувати рід, не лише виховувати його в національно-християнському дусі, а й захищати навіть зі зброєю в руках. Відтак відзначено, що тим-то місія української жінки виняткова, і не лише в українській, а й світовій історії. Виокремлено декілька її типів: 1) жінка – володарка, державний діяч (приклад – велика київська княгиня Ольга-Олена); 2) жінка – повелителька чужих країв (приклад – Регіна: Анна Ярославна, дружина французького короля Генриха I; Настя Лісовська, знана як Роксолана); 3) жінка – повелителька слова (Марко Вовчок, Леся Українка, Ольга Кобилянська й ін.); 4) жінка – громадська діячка, самарянка (Наталія Кобринська, Харитя Кононенко й ін.); 5) жінка – воявниця. Акцентовано, що таких жінок виховав період державницьких змагань. Зазначено, що «прекрасна половина» виступає тут у двох іпостасях: жінка-воїн (Олена Степанівна, Софія Галечко, Гандзя Дмитерко) і жінка-підпільниця (Ольга Басараб, Дарія Гнатківська, Катерина Зарицька та ін.) На етапі Української повстанської армії (УПА) ці відмінності зникли: жінки були одночасно і підпільницями, і вояками, і письменницями (Марта Гай, Богдана Світлик), і самарянками. Наголошено, що це стало масовим, а також соборним явищем, оскільки участь у національно-визвольній боротьбі брали жінки з різних регіонів України.

Висвітлено особливо промовисті сторінки української історії з погляду відстоювання жінками не тільки своїх, рівних з усіма, соціально-психологічних, а й національно-державницьких прав. Зазначено, що публікація складається з чотирьох невеликих глав про наших берегинь, які разом із чоловіками боролися за незалежність України, підтримували їх, відбували ув'язнення в ГУЛАГу, гинули, але не здавалися, виявляючи небували зразки вірності та безкомпромісності як у час комуністичної, так і нацистської окупації. Наголошено, що такі жінки – зразок для наших сучасників, зокрема тих героїнь, які зараз воюють проти російської агресії на Сході України.

Ключові слова: Михайло Сорока, Катерина Зарицька, Микола Руденко, Раїса Руденко, Микола Сарма-Соколовський, Варвара Климко, Наталія Шухевич, Муталіф Геграєв, Харитя Кононенко, Улас Самчук, «Процес 59-ти», Олександра Підгірська, Надія Суровцова, Ольга Дучимінська, Ірина Сенік.

Про роль жінки в національно-визвольній боротьбі України в останні роки з'явилося чимало монографічних досліджень, окремих спогадів, безліч публікацій у збірниках, журналах і періодичних виданнях. І все ж тему не можна вважати закритою чи абсолютно вичерпаною. Є чимало важливих нюансів, на яких дослідники не наголошують чи просто випускають їх з уваги. А тому на прикладі героїчної діяльності жінок (разом із чоловіками) в цій публікації частково відображені: період національно-визвольної війни у XVII ст. (на основі «Галереї портретів» Миколи Костомарова¹), визвольні змагання 1917–1921 рр. (в інтерпретації таких авторів, як Григорій Саченко², Олександр Янчук³, Микола Бублик⁴, у спогадах Хариті Кононенко⁵, Надії Суровцевої⁶), міжвоєнний і повоєнний періоди, коли діяли Українська військова організація (УВО), Організація українських націоналістів (ОУН), Українська повстанська армія (УПА) (спогади Уласа Самчука⁷, Івана Кедрина-Рудницького⁸, Тараса Бульби-Боровця⁹, Миколи Сарма-Соколовського¹⁰, Люби Комар¹¹, публікації таких знавців, як Роман Горак¹², Наталія Романюк¹³, Олександр Стасюк¹⁴, Іван Гнатюк¹⁵, Світлана Мартинець¹⁶, Олена Шаповалова¹⁷, і доба дисидентства, яка являла собою рух Опору комуністичній системі та відображена у

¹ Костомаров М. Галерея портретів: біографічні нариси. Київ: Веселка, 1993. С. 157.

² Саченко Г. Засуджена любов: про трагічну долю Галини Андріївни Кузьменко, другої дружини Нестора Махна, та її сім'ї. *Молода Галичина*. (Львів). 1990. 7 липня.

³ Янчук О. Останній бій Нестора Махна. *Українська газета*. (Київ). 2006. 13 квітня.

⁴ Бублик М. Як комдив Макарів Яр «підняв». *Україна молода*. (Київ). 2010. 23 червня.

⁵ Кононенко Х. Крути. *Український голос*. (Вінніпег) 1923. 21 лютого / Передрук: *За вільну Україну*. (Львів). 1991. 28 січня.

⁶ Дашкевич Я. Р. Надія Суровцова: нотатки з нотаток. *Суровцова Н. Спогади*. Київ, 1996. С. 366–374.

⁷ Самчук У. На коні вороному: спогади. Львів, 2000. С. 133–134.

⁸ Кедрин І. Життя – події – люди: спомини й коментарі. Нью-Йорк: Червона калина, 1976. С. 165.

⁹ Бульба-Боровець Т. Армія без держави: Слава і трагедія Українського повстанського руху. Київ: Книга роду, 2008. С. 270–271.

¹⁰ Сарма-Соколовський М. Моя причетність до ОУН. Київ; Торонто: Видання журналу «Самостійна Україна». [Б.д.в.]. С. 27, 214, 221; Сарма-Соколовський М. Коріння пам'яті: поезії. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. С. 31.

¹¹ Комар Л. Процес 59-и. Ньюарк, Нью-Джерсі, 1991. С. 1–75.

¹² Горак Р. Хресна дорога Ольги Дучимінської. *Дучимінська О. Сумний Христос*. Львів: Каменяр, 1992. С. 219–234.

¹³ Романюк Н. «Не хочу їхніх подарунків, хоч би золото там лежало». *Україна молода*. (Київ). 2011. 10 березня.

¹⁴ Стасюк О. Спогади моєї матері. *Слово Просвіти*. 2011. 7–13 квітня.

¹⁵ Гнатюк І. «Сувій полотна». *Літературна Україна*. (Київ). 1992. 16 квітня.

¹⁶ Мартинець С. 12 410 днів Ірининої Голгофи. *Україна молода*. 2008. 24 травня. А також: *Українська жінка у визвольній боротьбі 1940–1950 рр.: Біографічний довідник / упоряд. Н. Мудра*. Львів: Світ, 2004. Вип. 1. С. 125.

¹⁷ Шаповалова Е. Пані Варвара має дар Божий... *Слово просвіти*. 2010. 23–29 грудня.

спогадах Миколи Руденка¹⁸, Анатолія Радигіна¹⁹, Володимира Лісового²⁰, Дмитра Стуса²¹, Ірини Жиленко²², Антіна Борковського²³...

Мета статті – розглянути найбільш показові, яскраві й маловідомі епізоди героїзму та жертвності українських жінок у національно-визвольній боротьбі (у співдії з чоловіками), що має пізнавальне й виховне значення, насамперед для молодого покоління.

1. «ЯК ОБРАЗ НЕЗЛАМНОЇ, СТОЯЛА ЖІНКА...»

У житті й боротьбі – разом! Прикладів – безліч. У листопаді 1654 р. під час оборони містечка Буші (тепер – село Ямпільського р-ну на Вінничині) дружина полеглої сотника Михайла Завісного Олена Завісна висадила в повітря склади з порохом, бо, сказала вона, «не хочу після милого чоловіка бути іграшкою для польських жовнірів»²⁴. На тачанці їздила з Махном Галина Кузьменко, за фахом учителька, випускниця Інституту шляхетних дівчат²⁵. Продовж усієї української революції поруч з Олександром Пархоменком (1886–1921), який, на жаль, воював на боці більшовиків, була його вірна Харитина...²⁶.

Зразок вірності та безкомпромісності – подружжя Михайла Сороки і Катерини Зарицької. Вони, діяльні члени ОУН, після повернення з польських в'язниць повінчалися. Чотири місяці щасливого спільного життя, а в березні 1940 р. – знов арешт, на цей раз червоними «визволителями». Михайла на 8 років відправили у Воркуту, а Катерину залишили в одній із львівських тюрем – «Бригідках», де вона (як передніше Ольга Богомолець) народила сина. Невдовзі почалася німецько-радянська війна. Зарицька опинилася на волі, діяла в підпіллі як провідник жіночої ОУН, заснувала УЧХ (Український Червоний Хрест). А 21 вересня 1947 р. її схопили емдебісти, хоча вона відстрілювалася, проковтнула отруту. Задля допитів її врятували і засудили на 25 літ ув'язнення.

Частина терміну К. Зарицька відбувала у Владимирській тюрмі. Політв'язень Анатоль Радигін (Анатолій Радьгін) згадував, що коли їхню столярну бригаду виводили на роботу, то на асфальтованому подвір'ї «перед третім корпусом усі, як на команду, підносили очі. На вікно пральні. Там уже стояла вона – півсива висока жінка, стояла, не усміхаючись, і здоровила нас. І всі – українці і литовці, євреї і росіяни, молдавани і вірмени – віддавали їй честь. Одні здимали кашкета, інші салютували до дашка... І всі мовчки». Три роки Радигін виходив на роботу

¹⁸ Руденко М. Найбільше диво – життя: спогади. Київ; Едмонтон; Торонто, 1998. С. 486.

¹⁹ Радигін А. Життя в мордовських концтаборах зблизка. Мюнхен, 1974. С. 30–31.

²⁰ Лісовий В. Проти рожна. *Україна*. (Київ). 1990. № 16. Квітень. С. 13–15.

²¹ Дмитро Стус: «За кілька місяців спілкування з батьком я осягнув більше, ніж за роки навчання» / записала С. Орел. *Слово Просвіти*. 2009. 27 березня.

²² Жиленко І. *Nomo feriens*: Спогади. Київ: Смолоскип, 2011. С. 331.

²³ Борковський А. Наталія Шухевич: За такого брата можна відсидіти десять років. *Україна молода*. 2010. 2 березня; Борковський А. «У ній було щось згори...». *Україна молода*. 2010. 21 серпня.

²⁴ Костомаров М. Галерея портретів... С. 157.

²⁵ Саченко Г. Засуджена любов: про трагічну долю Галини Андріївни Кузьменко, другої дружини Нестора Махна, та її сім'ї. *Молода Галичина*. (Львів). 1990. 7 липня; Янчук О. Останній бій Нестора Махна. *Українська газета*. 2006. 13 квітня.

²⁶ Бублик М. Як комдив Макарів Яр «підняв». *Україна молода*. 2010. 23 червня.

з тих самих дверей – «і три роки, кожного ранку, в весняному сяйві і в похмурих зимових сумерках, у вузькому вікні, як образ Незламної, стояла жінка, зустрічаючи і проводжаючи нас»²⁷.

Катерину Зарицьку ув'язнили 1947 р., а 1948 р. до Львова повернувся Михайло. Та незабаром його виселили до Сибіру, 1953 р. заарештували вдруге, засудили до розстрілу, який замінили на 25 років неволі. У зоні Сорока створив Заполярний провід ОУН, був один із керівників повстання в Кенгірі. 16 червня 1971 р. пішов із життя. Наступного року – знову паралель! – звільнили його дружину, яка поселилась у Волочиську на Хмельниччині і прожила ще 14 років.

Тепер Михайло Сорока та Катерина Зарицька знову разом – спочивають в одній могилі на Личаківському цвинтарі у Львові. Їхній син Богдан став художником, одним із гідних спадкоємців роду легендарних батьків.

***

Уродженець Луганщини, письменник і мислитель Микола Руденко теж пізнав, що таке комуністичний ГУЛАГ, але пізніше – вже після Хрущовської «відлиги»; він ще застав у таборах таких несхитних борців, як Михайло Сорока. І це було вражаюче відкриття.

«Я щасливий, – згадував М. Руденко, – що мав нагоду поспілкуватися з людьми, яких колись вважав своїми ворогами. Насправді то були носії тисячолітньої ментальності нашого народу – навіть незважаючи на відхилення від традиційного християнства. Вони були чисті й прозорі, мов карпатські річки. Їхні душі не були попсовані, як у нас – колишніх комсомольців і комуністів. Я їх любив, як можна любити братів, котрих ти шукав усе своє життя й нарешті знайшов. Такими були майже всі бандерівці, з якими звела мене доля в мордовських і уральських концтаборах. То були справжні лицарі»²⁸.

Заарештований 5 лютого 1977 р. як керівник Української громадської групи за сприяння виконанню Гельсінських угод, М. Руденко написав за ґратами низку віршів. В одному з них запитував:

Скажи мені, які у тебе очі?
Ідуть літа. Ловлю себе на тім,
Що образ твій, мов свічка серед ночі,
Вгасає в ореолі золотім.

Скажи мені, які у тебе руки?
Наснись і вгаслу пам'ять розбуди.
На протилежних берегах розлуки
Два вогнища, два серця, дві біди.

Скажи, з дубів так само облітає
Торішній лист у гомін ручая?..

²⁷ Радигін А. Життя в мордовських концтаборах зблизька. Мюнхен, 1974. С. 30–31.

²⁸ Руденко М. Найбільше диво – життя: спогади. Київ; Едмонтон; Торонто, 1998. С. 486.

Лише про душу я не запитаю –
 Бо відчуваю, вірую: моя²⁹.

Дружина Руденка Раїса Панасівна була на 19 літ молодшою від нього. Однак під час однієї з прогулянок до Дніпра вони духовно порозумілися. «Різниця в роках, – констатував письменник, – уже не мала істотного значення – належало дякувати, що на шляхах вічності ми не розминулися, опинившись у межах однієї епохи...»³⁰.

Перегодом почалося Руденкове дисидентство. «Не знаю, чи вистачило б у мене сил не схитнутися на цьому шляху, якби мене не підтримувала Раїса», – признався Микола. Невдовзі після його арешту й засуду (на 7 років таборів суворого режиму і 5 заслання) була ув'язнена й Раїса. Дев'ять років розлуки – термін чималий, проте, незважаючи на ці життєві негоди, а інколи й незгоди, вони вистояли. А наприкінці 1987 р. разом виїхали за кордон, щоб повернутися вже в незалежну Україну.

Витримали випробування арештами й ув'язненням Оксана Мешко (а потім її син Олександр Сергієнко), Ніна Строката та її чоловік Святослав Караванський; Іван Світличний та його сестра Надія; Ірина та Ігор Калининці; Микола Матусевич і його дружина Ольга Гейко-Матусевич...

«До низки тих, котрі “сиділи”, – повторю тут слідом за Іриною Жиленко [див. її “Спогади”³¹ – П. Ш.], – залучаю і нев'язнів, із тих, які не відсахнулись, не абстрагувались від “злочинців”, а завжди були з ними, листувались, підтримували, чим могли...». Як, до прикладу, добросердна Олена Антонів – мати Тараса Чорновола; безкомпромісна Михайлина Коцюбинська, відважна Алена Пашко чи сестра знаменитого керівника хору ім. Верьовки Анатолія Авдієвського Людмила Авдієвська (1950 р. н.) з Одещини, яка незградно поводитися на допитах у Комітеті державної безпеки (КДБ), а на суді правозахисників кинула їм квітку³².

Стоїчно витримала випробування розлукою дружина Михайла Гориня Ольга Мацелюх; Марія Гель, з дому Войтович (приїхала до Івана Геля на заслання в Республіку Комі, що за 300 км від Полярного кола, і пробула там 5 літ – аж до повернення чоловіка в Україну); дружина Василя Лісового, яка теж (з двома дітьми) приїхала до нього на Забайкалля, у Бурятську АРСР, розділити роки заслання...³³. Або дружина Василя Стуса. Як розповідає Дмитро Стус, коли одного разу вони приїхали на побачення, то пикатий наглядчак весело заявив: «“Ваш отец і муж отказался от свиданія!”. Я після цього батькові півроку не писав. Тільки пізніше зрозумів». (Стус під час приїзду рідних не витерпів чергового знущання, запротестував – і побачення йому заборонили). «А мама так його любила, – додає Дмитро, – що навіть коли не розуміла, то знала – він усе робить правильно. Мені пощастило бачити таке кохання»³⁴.

Немає змоги назвати всіх жінок-героїнь та їхніх чоловіків, але, як наголошує Ірина Жиленко, «дружини майже всіх (за поодинокими винятками) страдників

²⁹ Руденко М. Поезії. Київ: Дніпро, 1991. С. 190.

³⁰ Руденко М. Найбільше диво – життя... С. 348, 353.

³¹ Жиленко І. Homo feriens: Спогади. Київ: Смолоскип, 2011. С. 331.

³² Донька Одеси: Ніна Строката в документах і спогадах / упоряд. О. С. Різників, наук. ред. Ю. Д. Зайцев. Одеса: Друк, 2005. С. 363–372.

³³ Лісовий В. Проти рожна. Україна. 1990. № 16. Квітень. С. 13–15.

³⁴ Дмитро Стус. «За кілька місяців спілкування з батьком я осягнув більше, ніж за роки навчання...».

наших трималися гідно, як належить... Чи не найголовнішою причиною того, що правозахисники вистояли, не зламались, – була вірність рідних і друзів»³⁵.

2. ДЖЕРЕЛО, ЯКЕ НИКОЛИ НЕ ЗАМЕРЗАЄ І НЕ ВИСИХАЄ...

Великих випробувань й великого кохання зазнав і Микола Сарма-Соколовський – священник, поет і прозаїк, художник, бандурист, кобзар. Себто людина всебічно обдарована й незвичайна. Ще за життя (він прожив 92 роки: 1910–2002) вийшли його «Документальні новели», а також спогади «Моя причетність до ОУН» – книжки, від яких не можна відірватись, бо вони вражають правдивістю, трагізмом і високою майстерністю викладу. Як і його поетичні збірки, зокрема вибрані поезії «Коріння пам'яті» (1997).

Микола Сарма-Соколовський розповів, як він, син священника зі с. Хороше під Дніпропетровськом, навчався у Миргороді в художньо-керамічній профшколі, а після 5-річного ув'язнення в Карелії (за належність до Спілки української молоді) – в Київському художньому інституті; як у грудні 1941 р. вступив у Києві до ОУН і його призначили керівником підпілля на Полтавщині. А невдовзі трагедія: у березні 1942 р. гестапівці розстріляли в Полтаві 20 щойно записаних членів ОУН(м) та дружину Соколовського Діну – матір його 3-річної дочки Оксанки.

Згодом Соколовський вступив на Пастирські курси, що їх відкрила в місті Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ), і єпископ Мстислав Скрипник (майбутній патріарх УАПЦ, небіж Симона Петлюри) висвятив його на піддиякона, потім – на диякона. У сан священника Миколу рукопоکлав єпископ Сильвестер. Перед тим «владика мені дозволив одружитися, і цей шлюб вважається першим, бо я з першою дружиною в церкві не вінчався. А ще головне, вона загинула як справжня великомучениця»³⁶.

Другою дружиною Соколовського стала Варвара Климко, якій судилося стати для його осиротілої Оксанки чуйною матір'ю, народити ще двох доньок: Лесю (1943) та Євгенію (1944) і розділити з чоловіком усі біди й надії. Не випадково Микола як підпільник вибрав псевдо «Біда». А коли його висвячували на диякона, «під час літургії над престолом в руках владики Мстислава потекла чаша, бо була саморобна і мала дефект. Це мені дуже запам'яталося».

Після різних пригод та небезпек молодий душпастир деякий час служив настоятелем у с. Ріпенці на Вінниччині, потім отримав парафію в с. Ранче Садгирського р-ну на Буковині. Тут його двічі заарештовували, везли до Полтави на допити – і двічі він утік. З поїзда, який пильно охороняли... Відтак із підробленими документами опинився в Коломиї, працював у шляховій організації як художник та виконував доручення ОУН: купував для повстанців зброю, брав участь у їхніх бойових операціях.

А всередині травня 1948 р. – арешт (видав зрадник). Вирок – розстріл. Пізніше у вірші «Камера смерті» Сарма-Соколовський писав:

І я у ночі ті посивів,
але до дня гіркотну чашу не допив:
Бог одвернув од мене трупну гать,

³⁵ Жиленко І. Homo feriens. С. 331.

³⁶ Сарма-Соколовський М. Моя причетність до ОУН. С. 27.

мені той розстріл замінили
на довгі «двадцять п'ять»
далеких таборів.
І я цьому радів,
неначе вдруге народився!³⁷.

25 років присудили і його дружині. Соколовський угледів її крізь щілину у дверях Станіславівської тюрми – серед жінок, яких вивели надвір. «Коли я крикнув “Варю”, вона похитнулась і взялась за серце. Рука в неї була забинтована. Я був вражений, мало не збожеволів»³⁸.

Вже у 2010 р. Варвара розповіла просвітянці Еммі Шаповаловій про останню зустріч із чоловіком, про яку Микола у спогадах не згадує, – тільки про коротеньке безмовне побачення у Львові у присутності наглядча³⁹. Але перед відправкою в зону прощання було спонтанним і приголомшливим: «Колону чоловіків повели в один бік, а жінок – в інший. Посередині смужка 2 метри, на якій чатують наглядачі з автоматами. Микола зустрівся очима з Варварою. Не питаючи дозволу, кинулись назустріч одне одному, обнялися. Конвоїри отетеріли, а колони завмерли. *Політв'язні впали на коліна, як перед святими, і слізьми окропили землю, дивлячись на закохану пару*. Через кілька хвилин конвоїри прикладами розвели чоловіка і дружини. І знову рушили: чоловіки – праворуч, жінки – ліворуч»⁴⁰.

Проте восени 1961 р. уже були разом – мешкали в Луганську, а від 1974 р. – у Новоселиці (Новомосковську) на Дніпропетровщині. Варвара в усьому допомагала чоловікові і як друкарка його творів, і як однодумець чи й співорганізатор районного та обласного осередків ОУН, «Просвіти», НРУ (Народного руху України), УРП (Українського радикальної партії), Самарської паланки українського козацтва, ансамблю бандуристок «Сарма» (сарма – це джерело, що ніколи не замерзає і не висихає; це слово й стало творчим символом-псевдонімом Соколовського).

«Варвара Степанівна – неповторна жінка, – пише про неї Емма Шаповалова. – Я завжди милуюся її красою у поважному віці. У 90 років у неї світяться очі, завжди ласкава усмішка, вона чепурна й охайна. Ніколи не сидить без діла: то шиє, то вишиває». І береже пам'ять про свого незвичайного чоловіка.

***

Неповторною жінкою була й рідна сестра головного командира УПА Наталія Шухевич (1922–2010). Щойно вона вступила до медичного інституту у Львові, як у вересні 1940 р. її заарештували. І в триденному «процесі п'ятдесяти дев'яти» членів ОУН засудили; вона 7 літ каралася на Уралі та ще 5 – на засланні в Казахстані за те, що відмовилася співпрацювати з органами...

На поселенні в м. Мерке Джамбульської обл. Наталія побралась із балкарцем Муталіфом Геграєвим – колишнім офіцером-фронтовиком, який після війни поселився в казахських степах, куди депортували його родичів, і прожила з ним 63 роки, при цьому залишаючись греко-католичкою, а він – мусульманином.

³⁷ Сарма-Соколовський М. Коріння пам'яті: поезії. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. С. 31.

³⁸ Сарма-Соколовський М. Моя причетність до ОУН. С. 214.

³⁹ Там само. С. 221.

⁴⁰ Шаповалова Е. Пані Варвара має дар Божий... *Слово Просвіти*. 2010. 23–29 грудня.

1956 р. подружжя приїхало до Львова, але їх не прописували, і вони поселились у с. Глиняни. Муталіф за цей час досконало вивчив українську мову, а Наталія закінчила медичне училище завдяки принциповій директрисі, яка не піддалася тиску КДБ і відмовилася відрахувати зразкову студентку. Им'я цієї жінки – Марія Іванівна Іванова. Проте тиск не вщухав, кадебісти вмовляли Муталіфа розлучитися з Наталею, і 1960 р. вони перебралися на батьківщину Геграєва – до Нальчика, у передмісті якого, в Долинську, колись мешкала і померла Марко Вовчок...

Вдома Наталія та Муталіф спілкувалися українською. Наталія стала ревною парафіянкою католицької церкви Святого Йосифа. «Я дивувався її високomorальності та людяності, – згадував Муталіф. – Коли ми живемо, ходимо серед таких людей, ми їх рідко помічаємо. Мені незручно казати так, але вона, певно, була святою»⁴¹. У червні 2000 р. приїжджала до Львова на Літургію папи Івана Павла II.

Спогади Муталіф написав уже після відходу Наталії у вічність, дивуючись з її винятковості. «Вона не була простою людиною. Вона володіла якоюсь магічною силою. Близько неї людина робилася спокійнішою, врівноваженішою, впевненішою в собі. Вона була своєрідним бар'єром від неприємностей і загроз. Із Наталею ми прожили 63 роки – для мене вона була дружиною і матір'ю, братом і сестрою». Вони були ровесниками. Проте Наталія «постійно і невпинно молилася, щоб не побачити моєї смерті. І пішла першою. Для себе вона просила дві речі: нелегкої смерті і щоб її поховали в родинному склепі у Львові».

Прохання виконали. Наталія померла 21 лютого 2010 р. – за 4 дні до 88-річчя. А 21 лютого, якраз у день народження (збіг цих дат багатьох дивував), її прах привезли з Нальчика до Львова і поховали на Личаківському цвинтарі в родинному гробівці – там, де сплять її мама Євгенія, теж репресована; брат Юрій, замордований у червні 1941 р. у тюрмі на Лонцького; дружина Романа Шухевича Наталія – так само довголітній в'язень ГУЛАГу.

«Вражаюче! – не сходить з дива Муталіф. – Все вийшло як на замовлення. Вона просила цього у Небесного Отця. Як цьому не вірити!? Я все це бачив своїми очима і чув на власні вуха. Це не просто збіг.

Вона була не проста смертна, – повторює Муталіф, – в ній було щось згори. Життя разом упродовж 63 років, її присутність на кожному кроці мене підбадьорювали, давали силу, впевненість у собі. Її відсутність стала нестерпною. Не можу знайти собі місця. “Що це значить?”, – запитував я себе. Відповіді не знаходив. Тепер, коли її немає, я ясно зрозумів, що вона володіла святістю від Бога».

Святість від Бога... Щаслива жінка, про яку можна сказати такі слова; і щасливий чоловік, який ділив (чи ділить) життя з такою жінкою. Із 2 090 героїчних жінок, зафіксованих у 3-х випусках біографічного довідника «Українська жінка у визвольній боротьбі 1940–1950 рр.», що їх у 2004, 2006 і 2009 рр. упорядкувала Надія Мудра, теж учасниця цієї боротьби і політв'язень, 746 загинули або в боях, або під час облав чи слідства, або в ув'язненні.

⁴¹ Борковський А. Наталія Шухевич: За такого брата можна відсидіти десять років. *Україна молода*. 2010. 2 березня; Борковський А. «У ній було щось згори...». *Україна молода*. 2010. 21 серпня.

3. УКРАЇНЬСЬКА САМАРЯНКА ХАРИТЯ КОНОНЕНКО І СЛОВО ПРО «ПРОЦЕС 59»

28 березня 1918 р. до Києва привезли хлопців, що загинули під Крутами. Серед тих, хто їх зустрів, була учениця середньої школи Харитя Кононенко. Її із товаришками доручили закупити квіти і прибрати домовини. Коли дівчата розповідали продавцям, для кого беруть квіти, то ті додавали «дві-три квітки від себе, прохаючи покласти їх до трун тих, хто не мав у Києві ні родичів, ні знайомих». Ї ось потяг із покійниками прибув. Перші очевидці розповідали: трупи такі понівечені, що годі кого-небудь упізнати... «З тяжкими почуттями приїхали ми на двірць, – згадувала Харитя. – Дізнавшись, чого нам треба, нас провели до вагону, що стояв на запасних реях. По приставленій драбині увійшли ми в товарний вагон. Тут, просто на підлозі, одна коло одної стояло 28 чорних трун. І в сих простих дерев'яних трунах лежав найдорожчий скарб України – лежали її сини, що без жалю віддали своє молоде життя для її добра і слави...».

Дівчата не могли стриматись: «Сльози набігли на очі, здавили горло, і тяжке ридання вирвалось з грудей». Вони впізнали Мисана, якого вивезли до Києва російські «визволителі» Галичини – і він подався під Крути; вони побачили Соколовського, біля якого побивалася його мати; Володю Шульгина, Кольченка, на якого не було сил дивитися: «Один страшний синій труп, а на місці блакитних живих очей дві страшні дірки...».

Харитя Кононенко була ровесницею і товаришкою цих хлопців. Вона народилася 8 жовтня 1900 р. на Полтавщині, у с. Миколаївка, рано осиротіла, і нею опікувався дядько Левінський. Навчаючись у Києві, належала до Осередку середньошкільників. 1920 р. виїхала з дядьком до вільної Чехії, навчалася у Подєбрадах в Українській господарській академії, здобула фах агронома, деякий час мешкала в Канаді, де заснувала Союз українок. Тут у газеті «Український голос» (Вінніпег, 1923, ч. 8, 21 лютого) й опублікувала спогад «Крути»⁴², не відаючи, що і її чекає загибель, але від кулі не червоного, а коричневого ката.

***

Улас Самчук. У березні 1942 р. його, редактора газети «Волинь», заарештували й ув'язнили в тюрмі у Рівному за антинацистську статтю «Так було – так буде». На Великдень, на третій день свят, Самчук і його співкамерники завважили, що на в'язничному подвір'ї щось діється, навіть змогли розгледіти в щілину під вікном ноги полонених, а також пару ніг у жіночих черевиках. Полоненим щось роздавали, доносився голос священника, «а трохи згодом ми почули жіночий голос, у якому я розпізнав негайно одну людину, – згадував Самчук. – Харитя Кононенко! Це вона. Як можна ще сумніватися. О, та Харитя! Я завжди знав, що вона така. Не можна навіть уявити, скільки щастя принесла вона тим загорнутим у лахміття людським кістям своїм “Христос воскрес!”». Передаючи кожному з них по дві крашанки, по шматку ковбаси і шматку білого хліба. Це ж неймовірно. Після їх помий з нечищеної картоплі. Ми самі були цим так перейняті, що не могли встояти на одному місці і мусіли бігати по камері»⁴³.

⁴² Передрук див.: За вільну Україну. (Львів). 1991. 28 січня.

⁴³ Самчук У. На коні вороному: спогади. Львів, 2000. С. 133–134.

Незвичайне піднесення переживала ціла тюрма, яка аж завмерла від напруження. Невдовзі в коридорі почувся рух, наближаючись до дверей камери Самчука. «А ось брязнули ключі, і вони відчинилися... І на порозі – Харитя! Усміхнена, свіжа, свята. Я кидаюся до неї, і ми душимось в гарячих обіймах. – Христос воскрес! – ледве проривається у неї крізь сльози й розгублення. – Воїстину воскрес! – вимовляю так швидко, що слова губляться в поспіху. Вона подає мені пакуночок, загорнутий у білу шматку, щось хоче сказати і не знаходить слів. – Голубчику... Вибачте, що так мало... Не вірила, що вас побачу... Те саме, що дістали полонені... – Її ясні, сині очі сміються, і разом по щоках течуть сльози. Я дуже їй дякував і не за те, що вона принесла, а за неї саму. Це була така радість. – Не бійтеся, – казала вона, – що ми вас там забули. Не забули. Оце розговлялися і всі вас згадували. І вас скоро випустять...».

За хвилину Харитя пішла. Обидва співкамерники Самчука плакали – були збентежені не менше, як Улас, і не лише вони. «На цю тему говорилися не тільки в нашій камері, а по всій тюрмі, а особливо в полонених. Поява тієї жінки з тими дарами була для них справжнім чудом, посланим з неба, якого вони не сподівалися».

Харитя Кононенко. Самчук пише, що багато з нею зустрічався, але небагато про неї може сказати. «Не маю про неї ніяких фактичних даних і лиш дуже загально знаю, що походить вона з Києва [насправді, як уже зазначено, з Полтавщини – П. Ш.], що там тоді ще жило дві її сестри, що вона належала до еміграції УНР, що жила у Львові, вчилася в Празі, побувала в Канаді, проїхала степами Америки і завжди займалася громадською, культурною й харитативною роботою. Тобто вона завжди і всім помагала, не вимагаючи ніякої допомоги для себе. І тільки сам Бог знає, скільки тисяч людей було врятовано нею від смерті». Це, отже, «провадження кухонь, харчівень, збирання харчів, одягів. І завжди широ, завжди віддано, завжди для когось».

До цього можна додати, що Харитя, повернувшись із Канади до Чехії, 1928 р. закінчила навчання, здобула науковий ступінь доктора права й економіки, співпрацювала зі Софією Русовою в жіночому русі, дописувала до журналів «Жіноча доля» й «Жінка», організувала у Львові при товаристві «Сільський господар» секцію сільських господинь. А коли в Рівному створили відділ охорони народного здоров'я, то підвідділом суспільної опіки керувала Кононенко.

Роботу суспільна опіка провадила величезну: у Рівному було організовано школу медсестер та акушерок, сиротинці (також у Клевані), а у Степані, Острозі й Дубно – будинки для перестарілих. Суспільна опіка виконувала функції УЧХ, діяльність якого мала охопити всю Україну з осідком у Києві, але німці заборонили, навіть назву УЧХ не дозволяли використовувати. І все ж допомогу ця інституція, як пише Самчук, надавала «у широкому засягу»: і поворотцям з евакуації, і родинам репресованих більшовиками, і полоненим, і тим, яких із таборів випускали. «Організовувались нічліжні доми, масові їдальні, на селах переводились збірки харчових продуктів. А до того провадилось бюро розшуків розбитих родин, страчених осіб, загублених адрес».

Цю діяльність провадила Харитя з подругами. «Такі пані, як Надія Пашківська, Харитя Кононенко, Галина Варварова багато спричинилися до цієї акції, що її годі оцінити валютою, – наголошує Самчук. – Тисячі і тисячі потребуючих дістали допомогу, а деякі з тих пань, як ось Надія Пашківська та Харитя Кононенко, поплатилися життям на стійці цієї справи. Пашківська дістала зараження тифом,

працюючи по таборах полонених, і з цього померла, а Кононенко розстріляли опісля Ес-Де».

Сучасну самарянку Харитю замордували 15 жовтня 1943 р. у тій самій тюрмі, де вона на Великдень 1942 р. провідувала Уласа Самчука. Знищили понад 500 українських патріотів по всій Україні – і причетний до цієї підлої акції московський агент Ніколай Кузнецов (Николай Кузнецов), який, переодягнувшись в уніформу німецького офіцера, кинув під ноги заступника райхскомісара бомбу... Заступник райхскомісара вцілів. Натомість почалися арешти українців, серед них і Хариті Кононенко.

«А коли я зайшов до ДНБ, – згадував Самчук, – там було повно тривоження. Теперішній його шеф Блюме та його заступник Гартман привіталися зо мною досить холодно. Що сталося? Як що сталося? Он що там виробляють ті ваші партизани. Чи ви знаєте, чим це пахне? Звідки ви знаєте, що то були українські партизани? Знайдено документи. Один з них загубив посвідку ОУН.

Було все ясно. Провокація. І то гидка. І жорстока. І, розуміється, московська. Я почав, було, пояснювати, що партизани в таких випадках не носяться зі своїми посвідками, але що це помогло... Всі вони вірили, що це партизани, а до того українські. І нема мови»⁴⁴.

Жертвами гестапо, але дещо раніше, у лютому й листопаді 1942 р., стали студентки Галина Столяр і Наталія Винників з-під Львова (містечко Винники). Обоє із багатьма іншими заарештували восени 1940 р. червоні «визволителі» і на т. зв. «Процесі 59» 17–19 січня 1941 р. засудили до смертної кари. А з ними – ще 9 дівчат і 31 хлопця (всього – 42 особи). Незважаючи на тортури, винними перед новими окупантами вони себе не визнали. Навпаки! «Перед судом хлопці і дівчата вели себе з гідністю, навіть впевнено, добре володіли собою», – згадує учасниця цього процесу Люба Комар, теж засуджена до розстрілу.

«Сівши на місце, я поринула у важкі роздуми, з яких вивели мене зізнання Марійки Наконечної. Вона була наймолодшою на нашому процесі. Мабуть, не більше 15 років. На закінчення її допиту прокурор поставив їй провокаційне питання, що вона зробила б, якби ОУН доручила їй вбити “батька Сталіна”. І враз ми почули швидку і дзвінку відповідь Марійки: “Я виконала б наказ організації”. З уст прокурора посипалися зразу слова непристойної лайки на голову молоденької Марійки, а ми всі дивувалися її відвазі і безстрашності. Та прокуророві, мабуть, подобалося його питання, бо він вдруге повторив його під час допиту Гальки Столяр. Галька без вагання дала йому таку саму відповідь»⁴⁵.

Не менш відважним й безкомпромисним було письмове зізнання Наталі Винників під протоколом допиту. Замість підпису вона після викладу пунктів Декалогу українського націоналіста записала: «На підставі Заповідей, я, провідник ОУН в школі № 5, моє псевдо – “Ада”, не хочу розказувати слідству правди, не бажаю називати

⁴⁴ Отаман Поліської Січі Тарас Бульба-Боровець у мемуарній книзі «Армія без держави» (Київ: Книга роду, 2008. С. 270–271) уточнює: Харитя Кононенко налагодила контакти між УПА й німцями, і ті, відступаючи, погодилися передати повстанцям чималі запаси воєнного матеріалу; вона ж виконувала інші таємні завдання повстанського штабу, а головне – «врятувала життя сотням наших ранених вояків на партизанському фронті постійним постачанням великої кількості медикаментів та санітарних матеріалів». Про все це довідалося гестапо – і її негайно розстріляли.

⁴⁵ Комар Л. Процес 59-и. Ньюарк; Нью-Джерзі, 1991.

учасників організації, якими я керувала, не бажаю розказувати слідству про свою роботу в Організації Українських Націоналістів. Бажаю бути надалі вірною своїй організації, слідству я нічого більше не скажу, бо я хочу, щоби була Самостійна Україна. Остаюсь на позиціях оунівської влади. Наталя Винників. Львів, 10.XI.1940 р.» (3 листа Лідії Купчик у «Слові ПРОСВІТИ» за 22–28 березня 2012 року).

28 березня 1941 р. половині із 42 засуджених на смерть страту замінили на 10 років таборів суворого режиму і 5 – заслання. Їх, 10 помилуваних дівчат та 11 хлопців, етапували зі Львова до тюрми в Бердичеві, звідки в липні 1941 р. дивом (бо, втікаючи від німців, енкаведисти спершу підпалили, відтак закидали в'язницю гранатами) їм пощастило вибратися на волю, хоча 2 юнаки таки загинули від куль...

Вибралися на волю і дівчата. Але, пише Люба Комар, «у 1942 році гестапівці замордували у в'язниці в Берліні Гальку Столяр, а восени того ж року німці розстріляли в Бабиному Яру, під Києвом, Тальку Винників – обох за членство в ОУН та участь у протинімецькому підпіллі». Самій Любі пощастило добратися до Північної Америки й опублікувати спогади – спершу частинами в журналі «Сучасність», відтак окремою книжкою, яка вийшла вже двома накладками.

Люба Комар розповідає, як на початку жовтня 1940 р., вранці, до їхньої камери вкинули непритомну жінку. «Її обличчя було червоне. Набрякле, а з потрісканих уст виривався придушений стогін і якесь незрозуміле мимрення». Досвідчені співкамерниці тут же «зробили місце на ліжку і обережно поклали її на простирadlo. Тоді почали поволі роздягати. Стягнули з неї спідницю, спідню булизну, і я побачила, що вона має на собі ще якісь, – як мені здавалось, – темносині штани, т. зв. алібаби. Але тих “штанів” подруги не стягали. Натомість вони мочили рушники в місці зимної води і прикладали їх до тих “штанів”. Я приглянулась ближче і жахнулася. Це було темносинє тіло жінки, а її ноги були у червоно-фіолетових гулях. З деяких стікала кров. Я ще не була загартована... тому вид побитої монахині зробив на мене приголомшуюче враження». Це була ігуменя Йосифа (Олена Вітер), у яку пізніше, у Криниці, закохався Тодось Осьмачка.

4. ВІЧНИЙ МАРТИРОЛОГ І НЕВБИТА ПАМ'ЯТЬ

Постріли в жіночі серця... Від них загинули Наталя Винників, Галина Столяр і Харитя Кононенко; від них загинула й Олександра (Леся) Підгірська – помічниця Хариті, очільниця Українського допомогового комітету в Ковелі, яка домоглася «звільнення з Холму всіх мобілізованих советами громадян Ковельщини числом понад шість тисяч...»⁴⁶. Леся передніше була дружиною відомого письменника й мистецтвознавця Миколи Голубця, вони мали дочку Нану, надзвичайно обдаровану дівчину, яка з 1934 р. навчалась у Варшаві в університеті, потім – у Вищій торговельній школі, брала уроки в балерини Висоцької. Наною опікувались Олена та Михайло Теліги, бо «Нана оберталася в осередку студенток, головно польок, і – пещена та хухана вдома – перший раз вилетіла з родинного гнізда, стрічалася

⁴⁶ Олена Теліга: збірник: [Твори О. Теліги і матеріали про неї] / ред. О. Ждановича. Перевид. Київ; Париж; Лондон; Торонто; Нью-Йорк; Сідней: Фондація ім. О. Ольжича. Вид-во ім. О. Теліги, 1992. С. 217.

з багатьма виявами модерного життя, що були діаметрально протилежні тим моральним засадам, яких навчали її в хаті»⁴⁷.

Після розлучення з Голубцем Леся вийшла заміж за колишнього члена Центральної Ради і Трудового конгресу, а в 1923–1927 рр. – посла (депутата) до польського Сейму Самійла Підгірського. Він, за словами Івана Кедрина, був «найбільшою індивідуальністю...: адвокат, високий, статний, з борідкою, репрезентаційної появи, першорядний промовець»⁴⁸. 1925 р. Підгірський був головою Клубу холмсько-волинських послів і сенаторів, себто очолював Українську парламентську репрезентацію. Перед тим, у 1917–1919 рр., був редактором перших на Волині українських газет. Він також блискуче захищав на судових процесах українських політичних в'язнів, а на його батьківському хуторі у с. Любитів, що за 7 км від Ковеля, чи не щоліта гостювали Дмитро Донцов, Євген Маланюк, студенти, політики, послі...⁴⁹.

А потім – трагедія за трагедією. Леся Підгірська працювала в Ковелі перекладачкою, і її в половині 1943 р. застрелив на подвір'ї гебітскомісар, тоді ж нацисти розстріляли її дочку Нану разом із чоловіком; а влітку 1945 р. уже інші окупанти – радянські – розстріляли в Любитові Самійла Підгірського⁵⁰.

***

Безнастанні розстріли й досі вражають уяву та пам'ять. Ось спогад Ніни Андріївни Омельчук із Луцька, розвідниці УПА, яка відбула і 3 місяці камери-одиночки в Києві, і нічні допити, і тортури, і багаторічне ув'язнення на Колимі. Дотепер їй болить день перемоги 1945 р. – знущання лагерної адміністрації, яка святкувала той день, і жакливий розстріл: «Сто п'ятдесят наших дівчат на честь перемоги вивели й розстріляли у розпадині гір. Ми побігли туди, як тільки все закінчилося. І бачу: лежить Леночка, дівчина-красуня, ще жива. Глянула на мене, бідненька, своїми красивими великими очиськами: “Скажіть мамі, що мене вже нема. Слава Україні...” Схлипнула й затихла... І зосталася там, між тими снігами, лежати, навіть землею не прикрита. І що, я маю це забути?».

Ніна Омельчук сама не стримала сліз, згадуючи страшне минуле. Згадуючи маму, яка померла на засланні в Норильську, і сестру Соню, яка 20 років поневірялася у ГУЛАЗі, і брата Івана, якого ще живим разом з іншими повстанцями енкаведисти вкинули у криницю. «Перед тим збиткувалися: “Ну, Царевич, іди помийся, а тоді Україну будеш будувати”. Івана Царевичем звали, бо гарним був, високим, сильним...»⁵¹.

Вражає і розповідь Олександра Стасюка з Івано-Франківська, який передав спогади своєї мами Емілії, учасниці повстання в Норильську 8 травня 1953 р., що тривало понад місяць. Повстання підняли дівчата й молоді жінки (до 30 літ), яких у концентраку налічувалось 500. У сусідньому таборі, поруч, перебувало 1 500 дівчат із терміном 10 років; зовсім близько відбували засуд чоловіки з вироком від

⁴⁷ Олена Теліга: збірник... С. 216.

⁴⁸ Кедрин І. Життя – події – люди: спомини й коментарі. Нью-Йорк: Червона калина, 1976. С. 165.

⁴⁹ Олена Теліга: збірник. С. 217.

⁵⁰ Там само. С. 216–217, 235.

⁵¹ Романюк Н. «Не хочу їхніх подарунків, хоч би золото там лежало». *Україна молода*. 2011. 10 березня.

15 до 25 років. «Всі ті, хто був у зоні, вирішили не коритися, а боротися до смерті. Перед бараками дівчата викопали глибоку спільну могилу».

Це приголомшливий факт. Доведені до відчаю жінки знали, на що йдуть (не-вдовзі до них приєдналися чоловіки з ближнього табору). Їх спершу розганяли, поливаючи з пожежних машин крижаною водою, відтак окропом із ТЕЦ (тепло-електроцентралі). Групи комсомольців били невільників металевими прутами. «Через пару годин від оборонної лави в'язнів – дівчат і жінок – залишився червоний вінок пролитої крові, й мертва тиша залягла над полем побоїща. Вбитих комсомольці стягнули у могильну яму, яку дівчата самі собі зготували».

Потім суд тут же, у зоні. Керівників повстання – до тюрми, активних невільників – в інший табір, решту – у старий. За місяць групу жінок, серед яких була Емілія, відправили Єнісеєю на баржі нібито на материк, але перед Красноярськом катер відчепили – і баржу понесла течія... Жінки здійняли крик, їх почули на березі, прислали катер і врятували. Тоді повернувся катер із конвойними та притягнув баржу до Красноярська. «Тільки там ми усвідомили, що з нами хотіли зробити. Вони, наші мучителі, готували нам водяну могилу, коли не добили металевими прутами в Норильську»⁵².

Нестерпні умови в ГУЛАЗі доводили до нечуваних вчинків, про які навіть Солженіцин не знав. Так головний редактор «Нової газети» («Новой газеты») Дмитрій Муратов (Дмітрій Муратов) в інтерв'ю ведучій програми «Особлива думка» на радіо «Ехо Москви» («Эхо Москвы») згадав Ігарку (Туруханський край), будівництво 511–513 – сталінської дороги «по північному полярному колу»: «Тут скільки народу полягло на цьому жахливому будівництві, де жінкам, аби якось від цих страшних робіт просто вижити, чоловіки баночки зі спермою перекидали, щоб вони намагалися штучно себе запліднити, бо інакше не виживали. Там було неможливо. Там і зараз неможливо»⁵³.

Черга репресованих, замордованих українських дівчат і жінок – нескінченна. Є серед них такі, що поневірялись за дротами майже все життя. Це – Надія Суровцова з 3-ма арештами та в'язничним «стажем» 29 літ, із них 5 – у камері-одиночці; це – письменниця Ольга Дучимінська (арешт у 66 років, 1,5 року в камері-одиночці і 7 – у таборах); а також поетка й вишивальниця Ірина Сенік, яка відбула сукупно в таборах і на засланні 34 (!) роки.

Засуджені були і матір Ірини Сенік, і її сестра Леоніда, і неповнолітній брат Роман. Як згадувала Ірина, «тюрма з'їла мого батька, мою матір і сестру, підірвала здоров'я мого молодшого брата і мене»⁵⁴. Власне про це один із віршів цієї неупокореної і всебічно обдарованої жінки «Задрімало моє сонечко...»:

⁵² Стасюк О. Спогади моєї матері. *Слово Просвіти*. 2011. 7–13 квітня.

⁵³ Див. інтерв'ю Д. Муратова: «Як можна пишатися чужою смертю?». *День*. (Київ). 2009. 25 грудня.

⁵⁴ Про цих трьох героїнь див.: Дашкевич Я. Р. Надія Суровцова... С. 366–374; Горак Р. Хресна дорога Ольги Дучимінської. С. 219–234; Гнатюк І. «Сувій полотна». *Літературна Україна*. (Київ). 1992. 16 квітня; Мартинець С. 12 410 днів Ірининою Голгофи. *Україна молода*. 2008. 24 травня. А також: Українська жінка у визвольній боротьбі 1940–1950 рр.: Біографічний довідник / упоряд: Н. Мудра. Львів: Світ, 2004. Вип. 1. С. 125.

Задрімало моє сонечко
У незбагнених світах.
Я без тебе, рідна Льонечко, –
Сирота.

Я без тебе, мій Романочку,
Свій сумний верстаю шлях.
На світанку, на світаночку
Вся в сльозах.

Я без тебе, моя матінко, –
І дитя, і не дитя.
Прожила в сирому зацінку
Півжиття.

Як мені без тебе, таточку,
У провалля йти?
Де ж бо серця твого цяточку
Віднайти?..⁵⁵.

REFERENCES

1. Borkovskiy, A. (2010, Berezen 2). Nataliia Shukhevych: Za takoho brata mozna vidsydyty desiat rokov. *Ukraina moloda* [in Ukrainian].
2. Borkovskiy, A. (2010, Serpen 21). «U nii bulo shchos zghory...». *Ukraina moloda* [in Ukrainian].
3. Borovyi, V. (Comp.). (1992). *Ochyma sertsia: uviaznena liryka*. Kharkiv: Osnova [in Ukrainian].
4. Bublyk, M. (2010, Cherven 23). Yak komdyv Makariv Yar «pidniav». *Ukraina moloda* [in Ukrainian].
5. Bulba-Borovets, T. (2008). *Armiia bez derzhavy: Slava i trahediia Ukrainskoho povstanskoho rukhu*. Kyiv: Knyha rodu [in Ukrainian].
6. D. Muratova: «Iak mozna pyshatysia chuzhoiu smertiu?». (2009, Hruden 25). *Den* [in Ukrainian].
7. Dashkevych, Ya. (1996). Nadiia Surovtsova: notatky z notatok. In N. Surovtsova, *Spohady* (pp. 366–374). Kyiv [in Ukrainian].
8. Hnatiuk, I. (1992, Kviten 16). «Suvii polotna». *Literaturna Ukraina* [in Ukrainian].
9. Horak, R. (1992). Khresna doroha Olhy Duchymynskoi. In O. Duchymynska, *Sumnyi Khrystos* (pp. 219–234). Lviv: Kameniar [in Ukrainian].
10. Kedryn, I. (1976). *Zhyttia – podii – liudy: spomyny i komentari*. New York: Chervona kalyna [in Ukrainian].
11. Komar, L. (1991). *Protses 59-y*. Newark; New Jersey [in Ukrainian].
12. Kononenko, Kh. (1991, Sichen 28). Kruty. *Za vilnu Ukrainu* [in Ukrainian].

⁵⁵ Очима серця: ув'язнена лірика / упоряд. В. І. Боровий; худ. оформл. В. Є. Бондар. Харків: Основа, 1992. С. 348.

13. Kostomarov, M. (1993). *Halereia portretiv: biohrafichni narysy*. Kyiv: Veselka [in Ukrainian].
14. Lisovyi, V. (1990, Kviten). Protly rozhna. *Ukraina*, 16, 13–15 [in Ukrainian].
15. Martynets, S. (2008, Traven 24). 12 410 dniv Irynynoi Holhofy. *Ukraina moloda* [in Ukrainian].
16. Mudra, N. (Comp.). (2004). *Ukrainska zhinka u vyzvolnii borotbi 1940–1950 rr.: Biohrafichni dovidnyk* (Vol. 1, p. 125). Lviv: Svit [in Ukrainian].
17. Orel, S. (2009, Berezen 27). Dmytro Stus: «Za kilka misiatsiv spilkuvannia z batkom ya osiahnuv bilshe, nizh za roky navchannia». *Slovo Prosvity* [in Ukrainian].
18. Radygin, A. (1974). *Zhyttia v mordovskyykh kontstaborakh zbllyzka*. Munich [in Ukrainian].
19. Riznykiv, O. (Comp.), & Zaitsev, Yu. (Ed.). (2005). *Donka Odesy: Nina Strokata v dokumentakh i spohadakh*. Odesa: Druk [in Ukrainian].
20. Romaniuk, N. (2011, Berezen 10). «Ne khochu yikhnikh podarunkiv, khoch by zoloto tam lezhalo». *Ukraina moloda* [in Ukrainian].
21. Rudenko, M. (1991). *Poezii*. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
22. Rudenko, M. (1998). *Naibilshe dyvo – zhyttia: spohady*. Kyiv; Edmonton; Toronto [in Ukrainian].
23. Sachenko, H. (1990, Lypen 7). Zasudzheni liubov: pro trahichnu doliu Halyny Andriivny Kuzmenko, druhoi druzhyny Nestora Makhna, ta yii simi. *Moloda Halychyna* [in Ukrainian].
24. Samchuk, U. (2000). *Na koni voronomu: spohady*. Lviv [in Ukrainian].
25. Sarma-Sokolovskyi, M. (1997). *Korinnia pamiati: poezii*. Kyiv: Vyd-vo im. Oleny Telihy [in Ukrainian].
26. Sarma-Sokolovskyi, M. (B.d.v.). *Moia prychetnist do OUN*. Kyiv; Toronto: Vydannia zhurnalu «Samostiina Ukraina» [in Ukrainian].
27. Shapovalova, E. (2010, Hruden 23–29). Pani Varvara maie dar Bozhyi... *Slovo Prosvity* [in Ukrainian].
28. Stasiuk, O. (2011, Kviten 7–13). Spohady moiei materi. *Slovo Prosvity* [in Ukrainian].
29. Yanchuk, O. (2006, Kviten 13). Ostannii bii Nestora Makhna. *Ukrainska hazeta* [in Ukrainian].
30. Zhdanovych, O. (Ed.). (1992). *Olena Teliha: zbirnyk: [Tvory O. Telihy i materialy pro nei]*. Kyiv; Paris; London; Toronto; New York; Sydney: Fundatsiia im. O. Olzhycha. Vyd-vo im. O. Telihy [in Ukrainian].
31. Zhylenko, I. (2011). *Homo feriens: Spohady*. Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].

Petro SHKRABIUK*Doctor of Sciences in History, Senior Researcher at the
Department of Ukrainian Literature**I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine**ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3379-7883>**e-mail: petrotus@gmail.com***IN LIFE AND STRUGGLE – TOGETHER (FOUR SHORT STORIES ABOUT SPECIAL WOMEN OF UKRAINE)**

In the history of Ukraine, the part of a woman is special. She must not only continue generation and educate one in the national-Christian spirit but also protect it even with arms in her hands. In this aspect, the Ukrainian woman's mission is special as in domestic history and the world's one.

If we look at the retrospective fate of a woman, then we could see several specific types: 1) the mistress and stateswoman (for example – the great Kyiv princess Olga-Helena); 2) the lady of foreign lands (for example – Regine: Anna Yaroslavna, wife of king Henrich I of France: Nastia Lisovska which we know as Roxolana); 3) the lady of a word (Marko Vovchok, Lesia Ukrainka, Olha Kobylianska, etc.); 4) the public figure and Samaritan; 5) the woman-warrior. Time of state struggle educated such type. Here we can see «the beautiful part» in two roles: the woman as a soldier (Olena Stepanivna, Sofia Halechko, Handzia Dmyterko) and the woman as a participant in the underground movement (Olha Basarab, Dariia Hnatkivska, Kateryna Zarytska, etc.) In the time of the Ukrainian Insurgent Army (UIA), this difference disappeared: women were members in the underground movement and soldiers, and writers, and Samaritans at the same time (Marta Hai, Bohdana Svitlyk).

This publication aims to show the most characteristic and bright heroic and sacrifice acts of Ukrainian women (and men). This publication has four short chapters about our women, who, together with men, struggled for Ukraine's independence. They supported men; they were long and hard terms in prison – GULAG. Many such women were killed, but they did not stop their struggle and showed many examples of fidelity and strength. Now such women are bright examples, especially for heroic women who fight nowadays in Eastern Ukraine.

Keywords: Mykhailo Soroka, Kateryna Zarytska, Mykola Rudenko, Raisa Rudenko, Mykola Sarma-Sokolovskyi, Varvara Klymko, Nataliia Shukhevych, Mutalif Hehraiev, Kharytia Kononenko, Ulas Samchuk, «Protses of 59», Oleksandra Pidhirska, Nadiia Surovtsova, Olha Duchyminska, Iryna Senyk.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

Україна

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА,
НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ,
ДЕРЖАВНІСТЬ

2020
33

Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / гол. ред. Ігор Соляр; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. Вип. 33. 540 с.

Збірник об'єднує студії з історії, мовознавства та літературознавства.

Статті історичного блоку розкривають актуальні проблеми історії України, а також містять розвідки про відомих людей та їх значення у формуванні української державності.

Мовознавчі студії репрезентують українсько-угорську наукову співпрацю, аналіз мовних явищ за матеріалами пам'яток XVI–XVIII ст. та за діалектними джерелами, а також дослідження проблеми інтеграції науково-технічного прогресу (психолінгвістичний аспект).

Дослідження з літературознавства зосереджені довкола аналізу підручників з української літератури XIX століття в університетській системі, особливостей зображення подій Другої світової війни у прозі Росії, США й Угорщини XX століття, а також дослідження поезії – віршів Шевченка та урбаністичних віршів Георга Гайма та Богдана Ігоря Антонича.

Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood / Ed. Ihor Soliar; NAS of Ukraine, I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2020. Vol. 33. 540 p.

The collection unites studies in history, linguistics, and literary studies.

Articles of the historical section reveal current problems in Ukraine's history and contain research about famous people and their importance in forming Ukrainian statehood.

Linguistic studies represent Ukrainian-Hungarian scientific cooperation, analysis of linguistic phenomena based on the materials of the 16th-18th centuries and dialect sources, and research on the problem of integration of scientific and technological progress (psycholinguistic aspect).

Research on literary studies focuses on the analysis of textbooks on Ukrainian literature of the 19th century in the university system, the features of the events of World War II in the prose of Russia, the USA, and Hungary of the 20th century, as well as a study of poetry - poems by Shevchenko and urban poems by George Heim and Bohdan Ihor Antonych.

Рекомендувала до друку вчена рада

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол № 9 від 03.12.2020 р.)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

Соляр Ігор Ярославович, д.і.н., проф. (Україна)

ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА

Романюк Михайло Васильович, к.і.н. (Україна)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Акіллі Алессандро (Achilli Alessandro), PhD (Australia)

Борчук Степан Миколайович, д.і.н., проф. (Україна)

Газдаг Вільмош (Gazdag Vilmos), PhD (Україна)

Даниленко Андрій (Danylenko Andriy), PhD, prof. (США)

Золтан Андраш (Zoltán András), dr hab., prof. (Угорщина)

Литвин Микола Романович, д.і.н., проф. (Україна)

Мозер Міхаель (Moser Michael), dr hab., prof. (Австрія)

Муравський Олег Іванович, к.і.н., с.н.с. (Україна)

Надрага Марта Степанівна, к.і.н., с.д. (Україна)

Пастух Тарас Васильович, д.філол.н., доц. (Україна)

Рембішевська Дорота Кристина (Rembiszewska Dorota Krystyna), dr hab., prof. (Польща)

Ситник Олександр Степанович, д.і.н., проф. (Україна)

Ястремська Тетяна Олександрівна, к.філол.н., с.н.с. (Україна)

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Актуальні питання української історії	3
Паршин Ілля. Маловідома згадка про грамоту Луцького єпископа від 1319 року	3
Войтович Леонтій. Стільсько: між фактами і вигадками.	13
Пашук Володимир. Греко-католицьке духовенство – важливий соціальний чинник формування товариства «Просвіта»	38
Кондратюк Костянтин, Коцюмбас Ореста. Академічна гімназія у Львові (1849–1914)	50
Руда Оксана. Роль політичної партії «Мізрахі» в розвитку єврейського приватного шкільництва у міжвоєнній Польщі	69
Chotary Jurij. Plona Zginyi, the symbol of freedom and courage	81
Пагіря Олександр. Від співпраці до ворожнечі: протистояння Карпатської Січі та чехословацьких органів безпеки на зламі (1938–1939)	90
Ільницький Василь, Батюк Тарас. Боротьба радянських репресивно-каральних органів проти підрозділів тактичного відтинку 22 «Чорний ліс» (1946–1947)	111
Артимишин Юлія. «Закерзоння» як концепт: лінія–кордон–терен–втрачений регіон?	137
Боднар Галина. «Постійно відчували цензуру і відповідну планку над собою»: Львівський університет імені Івана Франка в 1970-х – середині 1980-х років (структура, викладачі, кадрова політика)	157
Піх Олег. Геополітичні розбіжності як чинник відносин Польщі та Росії (1994–2004)	177
Артимишин Павло. Харківські угоди 2010 року: візії політичних, медійних та експертних середовищ в Україні	194
Krasivskyi Orest, Pidberezhnyk Nadiia. Problems of nation-building processes in Ukraine at the present stage	214
Попко Сергій. Військово-політична співпраця України з НАТО: особливості імплементації програм співробітництва (кінець ХХ – початок ХХІ століття).	222
Матіїв Юлія. Соціальна політика в дискурсі політичних партій на позачергових виборах до Верховної Ради у 2014 році.	234
Воєнна історія	243
Підшибякін Сергій. Іловайська трагедія 2014 року в дискурсі української громадської думки	243

Полтавець Юрій. Особливості навчального процесу в Національній академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного на сучасному етапі	260
Постаті	270
Патер Іван. Іван Пулкою – український патріот, політик, державник	270
Сова Андрій. Освітньо-виховна діяльність Івана Боберського в Канаді.	294
Каменцев Денис. Публіцистична діяльність Володимира Сальського	306
Галів Микола, Огар Анна. «Член ОУН» Варвара Степанівна Журбенко: доля репресованої вчительки (за матеріалами архівно- кримінальної справи)	318
Кравець Наталія. Архівно-слідча справа Василя Проходи як історичне джерело	331
Костишин Роман. Громадсько-політична діяльність Володимира Кохана в 1920–1960-х роках	342
Романюк Михайло. Життєвий шлях Лицаря Срібного хреста заслуги УПА Івана Червака («Дністрового»).	352
МОВОЗНАВСТВО	
Барань Єлизавета, Барань Адальберт. Внесок Іштвана Удварі в реабілітацію наукової спадщини Антонія Годинки	364
Осінчук Юрій. Церковнослов'янські запозичення в лексичній системі української мови XVI–XVII століть	379
Ястремська Тетяна. Картина світу і концепт: проблема (пере)осмислення.	394
Мех Наталія, Мех Олег. Інформаційно-техногенний фактор і людина: психолінгвістичний аспект	411
ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО	
Генц Адріана. Історія літератури чи філологічні студії: підручники з української літератури XIX століття в університетській системі	422
Барань Адальберт. Особливості зображення подій Другої світової війни у прозі Росії, США й Угорщини XX століття (за романами Василя Гроссмана «Життя і доля», Джеймса Джонса «Віднині і повік», Імре Кертеса «Знедоленість»)	433
Шкраб'юк Петро. У житті й боротьбі – разом (чотири силуетки про незвичайних жінок України)	448
Пастух Тарас. Шляхи рецепції віршів Шевченка	465
Гаврилів Тимофій. Місто в модерністичній поезії. Урбаністичні вірші Георга Гайма та Богдана Ігоря Антонича	480

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

- Мочернюк Наталія.** [Рец.]: «Живий живе гадає!»: творча спадщина і чин Івана Іванця з погляду XXI століття [на кн.]: Іван Іванець (1893–1946). Стрілецькі мемуари, творча спадщина / Упоряд. А. Яців і Р. Яців; вст. сл.: П. Гринчишин; наук. ред. і авт. вст. ст. д.і.н. М. Литвин. Львів, 2019. 476 с.: іл. 494
- Голик Роман.** [Рец.]: Львівська Ставропігія XVIII – початку XX століття: консервативна організація перед викликами модерності [на кн.]: Киричук О., Орлевич І. Львівський Ставропігійський інститут (1788–1914). Роль у суспільно-політичному, культурному та релігійному житті українців Галичини / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича; Львівський музей історії релігії. Львів: Логос, 2018. 288 с. 499
- Тараніна Богдана.** [Рец. на кн.]: Максим Яременко. Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті. Львів: Вид-во УКУ, 2017. 272 с. (Серія «Київське християнство», т. 4). 503
- Приступа Євген.** [Рец. на]: Сова А. Іван Боберський: суспільно-культурна, військово-політична та освітньо-виховна діяльність: монографія; Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет фізичної культури імені Івана Боберського; Центр незалежних історичних студій. Львів, 2019. 512 с. 512
- Міщанин Василь.** [Рец. на]: Вегеш М.М., Віднянський С.В. Августин Волошин – «батько карпатоукраїнського народу». Київ: Парлам. вид-во, 2020. 472 с. + Іл., ім. пок. 516
- Голик Роман.** [Рец.]: Освіта для нації: нова праця про міжвоєнну Галичину [на кн.]: Руда О. Національно-освітня політика урядів Польщі щодо населення Галичини в 20–30-х роках XX століття: реалізація та рецепції: монографія / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. 802 с. 526

ЮВІЛЕЇ

- Ресент Олександр.** *Honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere* . . . 530
- Ястремська Тетяна.** Слово про Вчителя:
до ювілею Павла Юхимовича Гриценка. 533